

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик дошкільної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
САМОСВІДОМОСТІ ДІТЕЙ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи DOb1-M17z
спеціальність 012 Дошкільна освіта
(заочна форма навчання)
Басараба Надія Володимирівна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології освіти
Сич Василь Михайлович

Рецензент:
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології освіти
Столяренко Ольга Борисівна

Кам'янець-Подільський – 2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ДІТЕЙ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	7
1.1 Теоретико-методологічні засади дослідження самосвідомості у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній науці.....	7
1.2 Теоретичні підходи до проблеми розвитку самосвідомості дітей у дошкільному віці.....	17
1.3 Психологічні умови розвитку самосвідомості дітей у дошкільному віці.....	31
Висновок до розділу 1.....	35
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ДІТЕЙ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	38
2.1 Методика та організація експериментального дослідження рівня розвитку самосвідомості дітей у дошкільному віці.....	38
2.2 Результати дослідження рівня розвитку структурних компонентів самосвідомості дітей у дошкільному віці.....	48
3.1 Програма розвитку самосвідомості дітей у дошкільному віці засобами корекційно-розвиваючого навчання.....	64

Висновок

до

розділу

2.....77

ВИСНОВКИ.....78

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....82

ДОДАТКИ.....90

ВСТУП

Дошкільний вік – особливий, унікальний за своєю значимістю період в житті людини. Це час активного пізнання навколишнього світу, сенсу людських відносин, усвідомлення себе в системі предметного і соціального світу, розвитку пізнавальних здібностей. Усвідомлення дошкільником власного існування того, що він окремий, незалежний від інших людей і предметів – велике відкриття. «Я» – найважливіше новоутворення раннього віку, що змінює і підносить на новий рівень психічне життя дитини, передумова розвитку особистості. Ці зміни призводять до якісних змін в особистості дитини, тобто до розвитку самосвідомості як здатності не тільки виділяти себе від навколишнього світу, а й давати оцінку собі. Самосвідомість – усвідомлення людиною себе як індивідуальності, починає формуватися в дошкільному віці. У багатьох дітей цей процес протікає уповільнено і своєрідно (Л.В. Артемова, Н.Л. Білопольська, Т.В. Дуткевич, В.У. Кузьменко, І.Ю. Кулагіна, Р.В. Павелків та ін.). Тому необхідно своєчасно звернути увагу на створення психолого-педагогічних умов, що сприяють розвитку самосвідомості.

У дошкільному віці складаються важливі елементи, складові структури самосвідомості: статевовікова ідентифікація, домагання на визнання, психологічний час особистості. В кожному елементі самосвідомості виділяються когнітивний і афективний компоненти. Від своєчасності розвитку зазначених структурних елементів самосвідомості залежать можливості соціалізованої поведінки (становлення уявлень про моральну норму) і якість саморегуляції (Н.В. Бабкіна, Г.І. Єфремова, С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, Т.О. Піроженко, Ю.О. Приходько та ін.).

Ця проблема актуальна, однак, на рівні практичної допомоги дошкільникам з розвитку самосвідомості її рішення утруднено в зв'язку з тим, що підходи і конкретні методи особистісно-орієнтованої діагностики і

корекції розроблені недостатньо. У літературі немає вичерпної відповіді на питання про те, як може здійснюватися робота з формування самосвідомості дошкільнят і розподіл функцій фахівців, що беруть участь в цьому процесі.

Значущість та недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження: «Психологічні особливості розвитку самосвідомості дітей у дошкільному віці».

Об'єкт дослідження – самосвідомість дітей у дошкільному віці.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови, що сприяють розвитку самосвідомості дітей у дошкільному віці.

Мета дослідження: вивчити онтогенез самосвідомості дітей у дошкільному віці і охарактеризувати психолого-педагогічні умови, що сприяють її розвитку.

В основу дослідження покладено *припущення* про те, що вивчення динаміки структурних елементів самосвідомості дозволить визначити психолого-педагогічні умови, що сприятимуть розвитку компонентів самосвідомості дітей дошкільного віку.

Для досягнення мети дослідження і перевірки висунутої гіпотези було сформульовано такі **завдання**:

1. Провести теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми розвитку самосвідомості дітей у дошкільному віці.
2. Вивчити в процесі експериментальної роботи особливості розвитку самосвідомості дітей у дошкільному віці.
3. Розробити програму, що включає створення психолого-педагогічних умов при яких відбувається розвиток самосвідомості дітей у дошкільному віці.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс взаємопов'язаних і доповнюючих один одного методів дослідження: вивчення і теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури, анкетування, спостереження, експеримент, якісний і кількісний аналіз результатів дослідження.

Виділені структурні елементи самосвідомості дошкільнят досліджувалися за допомогою відповідних методик:

Знання про себе (когнітивний компонент образу «Я») оцінювалися за здатністю описати своє відображення в дзеркалі (методика «Фізичне Я») і зображення на фотографії (методика «Фотозагадки»), а також правильно встановити вікову послідовність і вибрати відповідний вік за методикою «Статеві-вікова ідентифікація» Н.Л. Білопольської.

Ставлення до себе (афективний компонент образу «Я») визначалося за емоційним тоном висловлювань при виконанні названих методик.

Психологічний час особистості (наявність психологічного минулого і майбутнього, ставлення до дорослішання) виявлялося аналогічно, в ході інтерв'ю.

Домагання на соціальне визнання визначалися шляхом експериментального вивчення самооцінки (методика «Драбинка» В.Т. Щур) та тенденції давати соціально схвалювані відповіді (методика «Питання» Г.Я. Урунтаєвої).

Соціальний простір особистості (розуміння норм соціальної взаємодії, можливість встати на позицію його учасника, підпорядкувати свою діяльність інструкції дорослого) характеризувалося на підставі оцінки результатів виконання методик «Закінчи розповідь» Г.Я. Урунтаєвої.

Експериментальна база дослідження. Експериментальне дослідження проводилося на базі ЗДО «Лісова казка» м. Борщів. Загальна чисельність вибірки становила 60 дошкільнят (по 20 осіб з молодшої, середньої та старшої груп).

Теоретичне значення дослідження визначається тим, що нами було охарактеризовано основні компоненти самосвідомості та описані етапи їх розвитку в онтогенезі, зокрема в період дошкільного віку. Здійснено психологічне обґрунтування системи комплексної корекційно-розвиваючої роботи з розвитку самосвідомості дошкільнят.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що запропонована

програма з розвитку самосвідомості дітей дошкільного віку може бути рекомендована для використання в системі дошкільної освіти. Нові дані про якісні особливості самосвідомості дошкільнят можуть бути використані психологами при консультуванні і психокорекційній роботі з цим контингентом.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати наукового дослідження доповідались та отримали схвалення на звітній науково-практичній конференції студентів та магістрантів факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія пратнерської взаємодії» (23-24 жовтня 2018 року, м. Кам'янець-Подільський).

Публікації. Зміст та результати роботи відображено у статті, яка була опублікована у збірнику тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія пратнерської взаємодії», 23-24 жовтня 2018 року.

Структура та обсяг. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (90 найменувань) та додатків. Текст викладено на 81 сторінці та містить 12 таблиць.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження дало підстави для таких висновків:

1. Самосвідомість – це сукупність психічних процесів, за допомогою яких особистість виділяє себе з навколишнього світу, виявляє свою сутність, сама може оцінювати себе і свої взаємини з іншими людьми.

2. Під елементами самосвідомості можна розуміти окремі характеристики, що стосуються формування у дитини образу себе і статево-вікової ідентифікації як початкових стадій формування образу «Я»; домагання на соціальне визнання, самооцінку як глобальну характеристику сприйняття і оцінювання себе; появу психологічного часу особистості (уявлень про себе в минулому і майбутньому); соціальний простір особистості, в якому формується і проявляється розуміння моральних норм, можливості емоційної ідентифікації та децентрації, а також здатність самостійно діяти за інструкцією дорослого.

3. Нами було здійснено експериментальне дослідження, яке дозволило отримати емпіричні дані щодо онтогенезу елементів самосвідомості дошкільнят.

4. У нашому дослідженні за методикою «Фізичне Я» було з'ясовано, що більшість дошкільнят в молодшій групі дитячого садка завжди могли вказати свою статеву приналежність і розуміли її постійний характер (80%). Але при цьому 20% дітей не усвідомлювали її сталості. При розгляданні себе в дзеркалі 40% молодших дошкільнят або зовсім не називали «другорядні» частини особи, або за допомогою могли назвати дві-три такі частини. 25% молодших дошкільнят називають основні частини обличчя самостійно, додаткових не знають. Отже, можна сказати, що на початку дошкільного віку знання про себе у дитини ще уривчасті, неточні, їх актуалізація виявляється утрудненою. За параметром емоційного ставлення до свого вигляду окремі

випробовувані при розгляданні себе в дзеркалі проявляли явно негативні емоції (25%). Таким чином, нами було встановлено, що «індивідуальне Я» в цьому віці ще практично не сформовано, причому це відноситься і до когнітивного, і до афективного його компонентів.

5. У середній групі дитячого садка вже більше дошкільнят могли давати кращі відповіді про функціональне призначення частин свого тіла. Так, при оцінці знання функціонального призначення основних частин тіла 70% дітей цієї групи відповідали на питання односкладово, іноді не зовсім точно. 30% випробовуваних дітей відповідали неточно або неправильно, на ряд питань не відповідали зовсім. Емоційне ставлення до свого вигляду залишалось у дітей позитивним, вони давали собі компліментарну оцінку, правда, практично в половині випадків при розгляданні фотографій вона ставилася до «периферії» самосвідомості, оскільки діти хвалили свій одяг. Лише в окремих випадках діти називали себе «красивими». Таким чином, нами було встановлено, що у дошкільників середньої групи «індивідуальне Я» також ще практично не сформовано.

6. У старшій групі дитячого садка дошкільнята в 20% випадків давали розгорнуті описи себе, що включають особистісні характеристики. «Я весела, у мене очі сміються, волосся кучеряве і шпильки красиві». Що стосується функціонального призначення частин свого тіла, то на всі питання розгорнуто відповіли лише 10% обстежених. 65% дітей цієї групи відповідали на питання односкладово, іноді не зовсім точно. Необхідно відзначити, що афективний компонент «Я» у дошкільнят старшої групи був менш сформований, ніж когнітивний.

7. Результати дослідження також показали, що сімейна ситуація у дітей була неоптимальною в значній кількості випадків. Так, 20% батьків використовували надвимогливий стиль виховання, 10% – непередбачуваний, 25% – потуральний. Лише в 45% сімей стиль виховання міг бути охарактеризований як приймаючий.

8. Результати дослідження рівня сформованості елементів самосвідомості всередині груп, що розрізняються за стилями сімейного виховання, виявили збільшення рівня сформованості елементів самосвідомості у дітей з сімей з приймаючим стилем виховання. Самим неоптимальним для формування елементів самосвідомості дошкільнят виявився потуральний стиль сімейного виховання, при якому, мабуть, батьки рідко фіксують увагу дитини на її зовнішній вигляд і індивідуальні особливості. З'ясовано, що при потуральному стилі сімейного виховання саме такі елементи самосвідомості як емоційне ставлення до себе, знання про себе та психологічний час особистості отримують найменший розвиток.

9. Встановлено деяке збільшення сформованості «психологічного часу особистості» (уявлень про майбутнє) у випробовуваних з сімей, що використовують надвимогливий стиль виховання (35% випробуваних), в порівнянні з даними випробовуваних з сімей з іншими стилями виховання. На наш погляд, це пов'язано з тим, що у надвимогливих батьків переважаючою є спрямованість на найближче майбутнє дитини.

10. Результати дослідження динаміки формування ставлення до дорослішання у дошкільнят за допомогою методика «Фотозагадки» з'ясували, що випробовувані досить часто не могли встановити повну вікову послідовність, опускаючи старість. Отже, в становленні психологічного часу особистості у деяких дошкільників відзначається поєднання феноменів негативного ставлення до дорослішання і заперечення старості. Дані феномени можна вважати проявом внутрішньоособистісних конфліктів, що спотворює хід нормального дорослішання.

11. Результати дослідження за методикою «Закінчи розповідь» показали, що більшість випробовуваних з нею не справлялися. У той же час в старшій групі вже повинні бути більш яскраво представлені структурні елементи самосвідомості, які породжують різні форми причетності до іншого (співпереживання, співпраця). Проте результати дослідження показали, що

дітей, які можуть встати на позицію іншого відносно невелика кількість навіть в групі старших дошкільників.

12. Результати дослідження вказують на те, що для гармонійного розвитку самосвідомості необхідне створення психолого-педагогічних умов, які включають в себе закріплення у дитини-дошкільника знань про себе, емоційний розвиток, організацію ефективної взаємодії з оточуючими.

13. Під психолого-педагогічними умовами формування елементів самосвідомості можна розуміти знаходження дитини в корекційно-розвиваючому середовищі ДНЗ та реалізацію спеціальної програми, спрямованої на розвиток її самосвідомості.

14. Нами була здійснена робота з розробки спеціальної корекційно-розвивальної програми, спрямованої на розвиток елементів самосвідомості дошкільників. Особливість цієї програми полягає в тому, що уявлення про себе і інтерес до себе викликається у дітей не на окремих заняттях, а у всіх видах діяльності, якою вони займаються в дитячому садку: заняття вчителя, педагога-психолога, продуктивні види діяльності, режимні моменти, вільну діяльність, гру, фізкультурні і музичні заняття. Фахівці, які беруть участь в реалізації програми, мають взаємодіяти один з одним і коригувати свою діяльність, індивідуалізуючи підхід до кожної дитини.

Було б дуже важливо з'ясувати ефективність корекційно-розвивальної програми щодо розвитку структурних елементів самосвідомості. Це може бути підставою для проведення подальших досліджень в цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире / В.В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 3 – 15.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды / Б.Г. Ананьев. – Москва : Педагогика, 2000. – Т.1. – 232 с.
3. Андреева К.В. Методологические проблемы изучения самосознания / К.В. Андреева // М-лы III Всероссийского съезда психологов, 25-28 июня 2003 г. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.1. – С.141-144.
4. Артемова Л.В. Вчись граючись. Навколишній світ у дидактичних іграх дошкільнят / Л.В. Артемова. – Київ : Томіріс, 2005. – 112 с.
5. Архиреева Т.В. Основные направления развития Я-концепции ребенка младшего возраста / Т.В. Архиреева // М-лы III Всероссийского съезда психологов, 25-28 июня 2003 г. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.1. – С.225-228.
6. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов. – Москва : Изд-во МГУ, 2000 – 367 с.
7. Белопольская Н.Л. Коррекция эмоциональных реакций на неуспех у детей со сниженным интеллектом / Н.Л. Белопольская // Вопросы психологии. – 2002. – № 1-2. – С.33-42.
8. Белопольская Н.Л. Оценка когнитивных и эмоциональных компонентов зоны ближайшего развития у детей с ЗПР / Н.Л. Белопольская // Вопросы психологии. – 2007. – №1. – С.19-26.
9. Белопольская Н.Л. Половозрастная идентификация. Методика исследования детского самосознания / Н.Л. Белопольская. – Москва : Когито-Центр, 2008. – 24 с.
10. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание / Р. Бернс. – Москва : Прогресс – 2006. – 234 с.

11. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – Санкт-Петербург: Питер, 2008 – 400 с.
12. Боязитова И.В. Взаимосвязь самооценки и волевой регуляции в онтогенезе / И.В. Боязитова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 19. – №4. – С.27-40.
13. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения / Г.М. Бреслав. – Москва: Педагогика, 2000. – 144 с.
14. Особенности и условия формирования самосознания детей и подростков с разным уровнем психофизического развития / Ю.В. Василькова. – Иркутск : Издательство Иркутского пед. университета, 2003. – 120 с.
15. Вачков И.В. Самосознание учителей и учащихся : полисубъектный подход : монография / И.В. Вачков. – Москва : Издательство СГИ, 2000. – 114 с.
16. Венгер А.Л. Психическое развитие ребенка в процессе совместной деятельности / А.Л. Венгер // Вопросы психологии. – 2001. – № 3. – С. 17-26.
17. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, В.В. Огороднійчук та ін. – Київ : Просвіта, 2001. – 416с.
18. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка / Л.С. Выготский // Вопросы психологии. – 2006. – № 6. – С.15-22.
19. Выготский Л.С. Обучение и развитие в дошкольном возрасте / Л.С. Выготский // Умственное развитие детей в процессе обучения. – Санкт-Петербург, 2005. – С.20-32.
20. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти томах / гл. ред. А.В. Запорожец / Л.С. Выготский. – Т. 4-5. – 367 с.
21. Выготский Л.С. Этюды по истории поведения. Обезьяна, примитив, ребенок / Л.С. Выготский, А.Р. Лурия. – Санкт-Петербург : Педагогика-Пресс. – 2003. – 222 с.
22. Гончарова Е.Л. Фотолетопись жизни маленького человека: для него, для

- меня, для нас / Е.Л. Гончарова, Д.В. Дмитриева // Дошкольное воспитание. – 2006. – № 8. – С.102-111
23. Гончарова Е.Л. Внутренний мир человека как предмет изучения в специальной школе: опыт проектирования нового содержания обучения / Е.Л. Гончарова, О.И. Кукушкина // Дефектология. – 2008. – № 3. – С.3-15.
 24. Гуськова Т.В. Личностные образования у детей в период кризиса трех лет / Т.В. Гуськова, М.Г. Елагина // Вопросы психологии. – 2007. – № 5. – С.78-85.
 25. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. – Москва : Просвещение, 2006. – 230 с.
 26. Дуткевич, Т.В. Дошкільна психологія: навч. посіб. / Т.В. Дуткевич. – Київ : Центр учбової літератури, 2007. – 392с.
 27. Дьяченко О.М. Психическое развитие дошкольника / О.М. Дьяченко, Т.В. Лаврентьева – Москва : Педагогика, 2014. – 126 с.
 28. Екжанова Е.А. Организация коррекционно-воспитательного процесса в условиях специализированного дошкольного учреждения для детей с нарушением интеллекта (в соответствии с новой программой коррекционно-развивающего обучения) / Е.А. Екжанова, Е.А. Стребелева // Дефектология. – 2010. – № 3. – С. 66-77.
 29. Екжанова Е.А. Программа дошкольных образовательных учреждений компенсирующего вида для детей с нарушением интеллекта. Коррекционно-развивающее обучение и воспитание / Е.А. Екжанова, Е.А. Стребелева. – Москва : Просвещение, 2013. – 272 с.
 30. Захарова А.В. Психология формирования самооценки / А.В. Захарова. – Минск, 2013. – 99 с.
 31. Зинченко В.П. Человек развивающийся. Очерки российской психологии / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – Москва : Тривола2004. – 304 с.
 32. Ковалец И.В. Азбука эмоций : практическое пособие для работы с детьми, имеющими отклонения в психофизическом развитии и

- эмоциональной сфере : методическое пособие для педагогов общего и специального образования / И.В. Ковалец. – Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2013. – 136 с.
33. Козлова С.А. Мой мир: Приобщение ребенка к социальному миру / С.А. Козлова, Л.И. Катаева // Коррекционно-развивающие занятия с дошкольниками. – Москва : «ЛИНКА-ПРЕСС», 2010. – 224 с.
 34. Козлова С.А. Я - человек: программа приобщения ребенка к социальному миру / С.А. Козлова // Дошкольное воспитание. – 2006. – № 1. – С.59-66
 35. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – Санкт-Петербург, 2004. – 335 с.
 36. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. – Санкт-Петербург, 2008. – 367 с.
 37. Конопкин О.А. Общая способность к саморегуляции как фактор субъективного развития / О.А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2004. – №2. – С.128-135.
 38. Конопкин О.А. Стилевые особенности саморегуляции деятельности / О.А. Конопкин, В.И. Моросанова // Вопросы психологии. – 2009. – № 5. – С 18-26.
 39. Кравцов Г.Г. Психологические проблемы начального образования / Г.Г. Кравцов. – Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 2014. – 140 с.
 40. Кравцова Е.Е. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе / Е.Е. Кравцова. – Санкт-Петербург, 2011. – 152 с.
 41. Кузьменко В.У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років: монографія / В.У. Кузьменко. – Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – 354 с.
 42. Кучерова Е.В. Проблемы развития самосознания в дошкольном возрасте // Особенности обучения и воспитания детей дошкольного возраста / Е.В. Кучерова. – Санкт-Петербург : Питер, 2007. – С.112-117.
 43. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – Москва, 2005. – 345 с.

44. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – Москва, 2002. – 575 с.
45. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии: учебное пособие для вузов по специальности «Психология» / Под ред. Д.А. Леонтьева, Е.Е. Соколовой. – Москва : Смысл, 2000. – 509 с.
46. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. – Москва : Смысл, 2007. – 64 с.
47. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А.В. Либин. – Москва : Смысл, 2009. – 332 с.
48. Липкина А.И. Самооценка школьника / А.И. Липкина. – Москва : Просвещение, 2006. – 64 с.
49. Липкина А.Н. Психология самооценки школьника: автореф. дис... д-ра психол. наук / А.И. Липкина. – Москва, 2004. – 35 с.
50. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / Под ред. А.Г. Рузской – Москва : Изд-во Ин-та практ. психологии, Воронеж : НПО «МОДЭК», 2007. – 383 с.
51. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И. Лисина. – Санкт-Петербург : Питер, 2006. – 144 с.
52. Люблінська Г.О. Дитяча психологія / Люблінська Г.О. – Київ : Вища школа, 2004. – 356 с.
53. Малюкова Ф.Р. Социально-психологические причины нарушений процесса самосознания / Ф.Р. Малюкова // М-лы III Всероссийского съезда психологов, 25-28 июня 2003 г. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.5. – С.269-274.
54. Махова В.М. Психическая адаптация детей с интеллектуальной недостаточностью к условиям школьного обучения / В.М. Махова. – Москва, 2000. – 181 с.
55. Мерлин В.С. Самосознание / В.С. Мерлин // Проблемы экспериментальной психологии личности: уч. записки. – Т.77. – Вып.6. – Пермь, 2000. – С.

- 164-192.
56. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции в произвольной активности человека / В.И. Моросанова // Психологический журнал. – 2005. – Т. 16. – №4. – С.26-36.
 57. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник для студ. вузов / В.С. Мухина. – Москва : Издательский центр «Академия». – 2008. – 456 с.
 58. Мухина В.С. Личность : мифы и реальность / В.С. Мухина // М-лы III Всероссийского съезда психологов, 25-28 июня 2003 г. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.5. – С.518-523.
 59. Непомнящая Н.И. О методе системного изучения психического развития детей / Н.И. Непомнящая // Вопросы психологии. – 2003. – № 6. – С.86-95.
 60. Нодельман В.И. Индивидуально ориентированная программа развития самосознания как средство коррекции личности ребенка с нарушением интеллекта / В.И. Нодельман // Дошкольное образовательное учреждение компенсирующего вида как фактор развития и коррекции личности ребенка. – Иркутск, 2003. – С.5-16.
 61. Обухова Л.Ф. Детская психология : теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 360 с.
 62. Павелків Р.В. Дитяча психологія / Р.В. Павелків, О.П. Цигипало. – Київ : Академвидав, 2008. – 432 с.
 63. Павленчик В. Співробітництво з однолітками: Аналіз результатів роботи педагога/ В. Павленчик // Дошкільне виховання. – 2000. – №3. – С. 3-4
 64. Приходько Ю.О. Дитяча психологія: Нариси становлення та розвитку / Ю.О. Приходько. – Київ : Міленіум, 2003. – 192 с.
 65. Проколієнко Л.М. Формування допитливості у дітей дошкільного віку / Л.М. Проколієнко. – Київ, 2009. – 88 с.
 66. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов / К.Н. Поливанова. – Москва : Издательский центр «Академия», 2000. – 184 с.

67. Программа воспитания и обучения в детском саду / Под ред. М.А. Васильевой, В.В. Гербовой, Т.С. Комаровой. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Мозаика-Синтез, 2005. – 208 с.
68. Психічний розвиток дитини-дошкільника : навч. посібник / С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, Т.О. Піроженко та ін. – Київ, Світич, 2004. –48 с.
69. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. – 672 с.
70. Ратанова Т.А. Когнитивная дифференцированность как основа личностного развития / Ратанова Т.А. // М-лы III Всероссийского съезда психологов, 25-28 июня 2003 г. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.6. – С.503-507.
71. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс. – Минск, 2004. – 480 с.
72. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. – 712 с.
73. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М» 2003. – 656 с.
74. Слепович Е.С. Работа психолога в системе оказания помощи детям с задержкой психического развития от 1 до 7 лет : методические рекомендации / Е.С. Слепович. – Минск, 2012. – 37 с.
75. Слободчиков В.И. Психология развития человека : Развитие субъективной реальности в онтогенезе / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – Минск : Школьная Пресса, 2010. – 416 с.
76. Смирнова Е.О. Детская психология: учебник / Е.О. Смирнова. – Минск : Владос, 2013. – 368 с.
77. Смирнова Е.О. Психологические особенности и варианты детской агрессивности / Е.О. Смирнова, Г.Р. Хузеева // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 17-26.
78. Специальная психология: учеб. пособие для студентов высших

- педагогических учебных заведений / Под ред. В.И. Лубовского. – Москва : Академия, 2005. – 464 с.
79. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – Минск, 2002. – 303 с.
80. Стеркина Р.Б. Роль деятельности в формировании самооценки у детей дошкольного возраста / Р.Б. Стеркина. – Санкт-Петербург, 2007. – 180 с.
81. Стернина Т.З. Понимание эмоциональных состояний другого человека детьми с нарушением умственного развития / Т.З. Стернина // Дефектология. – 2008. – №3. – С.8-15
82. Стребелева Е.А. Современный подход к дошкольному воспитанию детей с отклонениями в развитии / Е.А. Стребелева // Дефектология. – 2007. – №2. – С.50-59.
83. Ульенкова У.В. Психологические особенности дошкольников с ЗПР и коррекционно-педагогическая работа с ними / У.В. Ульенкова. – Санкт-Петербург, 2003. – 30 с.
84. Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности / Д.И. Фельдштейн. – Москва : Институт практической психологии, Воронеж : НПО «МОДЭК», 2006. – 512 с.
85. Худобина Е.Ю. Соотношение эмоционального и когнитивного компонентов самооценки у младших школьников / Е.Ю. Худобина. – Санкт-Петербург, 2008. – 182 с.
86. Цукерман Г.А. Психология саморазвития / Г.А. Цукерман, Б.М. Мастеров. – Москва : Интерпракс, 2005. – 288 с.
87. Чамата П.Р. К вопросу о генезисе самосознания личности / П.Р. Чамата // Проблемы сознания. – Москва, 2006. – С. 228-240.
88. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – Санкт-Петербург : Питер, 2007. – 144 с.
89. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. – Москва : Педагогика, 2003. – 304 с.
90. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – Санкт-Петербург :

Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 2006. – 592 с.